

Ontwerpen als ingreep in tijd en ruimte

Versnelling en vertraging als vraagstuk van ruimtelijke betekenis

De maatschappij wordt ingewikkelder en op veel terreinen gaan veranderingen steeds sneller. Omdat alles sneller moet, raken veel mensen gestresst. Bovendien lijkt het of men zich moeilijker kan oriënteren in een ruimtelijke omgeving, waar zich ook veel en snelle veranderingen voltrekken. Kan met de ruimte zo worden omgegaan dat verleden, nu en verandering op een evenwichtige manier herkenbaar zijn? Een belangrijke vraag, want mensen hebben het nodig om tot rust te komen.

Van mensen wordt verwacht dat ze in dezelfde tijd verschillende dingen doen. Ze rijden al telefonierend, kijken naar de televisie tijdens een snelle lunch en 'scannen' bij niet-relevante TV-scènes snel de koppen van de krant. Tijdens sportwedstrijden combineren ze zakendoen met ontspanning. Winkelen is niet meer alleen een utilitaire bezigheid, maar momenten van nuttigheid worden afgewisseld met momenten van ontspanning en plezier. Tijdsdruk wordt niet alleen ervaren in de werk- of zorgsituatie, maar ook in de vrije tijd. De vrije tijd neemt niet toe, maar men doet wel meer in dezelfde tijdspanne. Op dit terrein wordt binnen de sociale groep waartoe men behoort veel van iemand verwacht. Dat geldt al voor kleuters, met een eigen agenda. Niet alleen de ambities zijn toegenomen, maar het grote aantal mogelijkheden om de vrije tijd te besteden leidt tot een opstapeling van activiteiten in beperkte tijd.

Onthaasting

Als we vragen hoe het met iemand gaat, is het antwoord niet langer best of het gaat wel, maar druk, druk, druk. Het dagelijks vocabulaire is verrijkt met termen als burn-out, stress, werkdruk en time-management en steeds meer mensen 'willen voor zich zelf kiezen' en 'meer tijd voor zich zelf hebben', kortom onthaasten.

Onthaasten is in de laatste helft van de jaren negentig een veelgebruikte kreet geworden. Er moest een antwoord worden

gevonden op de toenemende tijdsdruk. Niettemin, is er zelfs weer sprake van een tendens om de voortschrijdende arbeidsduurverkortingen om te buigen tot arbeidstijdverlenging. Een reeks van argumenten ondersteunt deze opvatting. Zo wordt gewezen op het verschijnsel dat de wens tot korter werken werknemers kwetsbaar maakt in hun onderhandelingspositie over de arbeidsomstandigheden. Daarnaast zouden meer flexibele arbeidstijden bevorderlijk zijn voor het ontstaan van 'workaholics'. De grote diversiteit in inkomensprikkels en de daarmee gepaard gaande inkomensongelijkheid werkt arbeidstijdverlenging in de hand ('met dit inkomen kan van mij geen 9:00-17:00 houding worden verwacht') en tenslotte vergt de gewenning aan veel uitgeven, inkomens die voldoende op peil worden gehouden. Voor individuen lijkt er sprake van een niet-aflattende cyclus van werken en spenderen.

Onthaasting lijkt een noodzakelijke tegenhanger van de bovengenoemde processen te (moeten) worden, wil men met de tijdsintensivering kunnen blijven omgaan. De centrale stelling van een studie van de Belgische filosoof Arnold Cornelis uit 1999 is dat hoe hoger de snelheid waarmee de cultuur zich ontwikkelt, hoe meer we de interne klok van onze geest moeten vertragen, anders breekt ons systeem.

Maar hoe moet dat? Onthaasting is een bedrieglijk concept. Het veronderstelt dat individuen hun tijdsindeling volledig zelf

Jaap Lengkeek

Hoogleraar Leerstoelgroep Sociaal

Ruimtelijke Analyse

Jaap.lengkeek@wur.nl

in de hand hebben ofwel dat de tijdssytematiek voldoende ruimte laat om het tempo naar believen te laten dalen. Meer nog dan versnelling lijkt tegenwoordig de daaruit voortvloeiende eis van bereikbaarheid te leiden tot werkdruk en stress. Mobiele telefoon en e-mail hebben een verwachtingspatroon van direct respons gecreëerd en het gemak van deze communicatiemiddelen heeft er toe geleid dat elke futiliteit tegenwoordig wordt gecommuniceerd ('Ik zit nu in de trein, schat, en hij gaat nu rijden.....') of dat mensen tijdens het winkelen nog zakelijke instructies doorbellen. Versnelling en bereikbaarheid werken door in het cultuurpatroon en het is voor individuen niet zo eenvoudig om zich er aan te onttrekken.

Tijdstructuren

Hoewel in verschillende achterliggende perioden over versnelling is geklaagd, lijkt het verschijnsel van toenemende tijdsdruk in de hedendaagse samenleving een dwingend probleem te zijn geworden. Drie structurele kenmerken kunnen worden aangeduid als belangrijke krachten die de tijdruimtelijke veranderingsprocessen bepalen.

Het eerste kenmerk is de differentiatie binnen de samenleving. Enkele belangrijke sociologen wezen rond 1900 al op de betekenis van een sterk toenemende maatschappelijke differentiatie, die grote invloed uitoefent op maatschappelijke samenhang, solidariteit en integratie. In ruim een eeuw tijd is dit proces zo ver voortgeschreden, dat de samenleving gekenmerkt wordt door gescheiden functionele domeinen, zoals de werksfeer, het wonen en de vrijetijdsbesteding.

Een volledige integratie van mensen in al die domeinen is niet alleen onmogelijk, maar zelfs onwenselijk. De slogan 'Schat staat de Bokma koud' duidt op de onwenselijkheid om hetzelfde tijdsritme van het werk aan te houden in de huiselijke sfeer. Doet men dat toch, dan luidt al gauw het antwoord 'ja en je eten ook!'

Het tweede kenmerk is dat de verschillende functionele domeinen een verschillende

logica kennen en dus verschillende tijdsordeningen of systeemtijden, zoals de psycholoog Coeterier ze noemde in zijn publicatie uit 2001 over beleving van de tijd. Het individu is verbonden met verschillende domeinlogica en systeemtijden, zoals die samenhangen met wonen, huishouden, werken, kennissen en vrije tijd. Wonen vergt permanente zorg voor het huishouden en is verbonden met het bezit van tijdbesparende huishoudelijke apparaten. Aan vrienden besteedt men, bij voorkeur, tijd in het weekend. Vrije tijd kan zich voordoen 'tussen bedrijven door' en in de weken van vakantie. Werken gaat volgens strikte tijdregels, 'de baas haar tijd' en wordt uitgedrukt in geldelijke verdiensten.

Het derde kenmerk is dat deze systemen weer onderdeel zijn van grotere systemen, zoals de culturele wereld, productie- en consumptieruimten, stedelijke patronen, locale en mondiale economie, mondiale communicatie- en transportsystemen, technologie en grootschalige natuurlijke systemen. 'Global warming' door uitstoot van kwalijke stoffen in een industriegebied is merkbaar in regio's over de hele wereld. Uitspraken van de Alan Greenspan, Voorzitter van de Amerikaanse 'Board of Governors of the Federal Reserve System' beïnvloeden direct de Amsterdamse beurs. De vervoertechnologie verbindt de hele wereld tot een systeem van toeristische mobiliteit en de communicatietechnologie brengt oorlog in Irak bij iedereen op de buis.

Schakelingsprocessen

Sociale individuen dienen te kunnen overschakelen van het ene domein naar het andere en van de ene handelingslogica naar de andere. De drukke, werkende partners besteden een deel van hun schaarse tijd aan 'alle aandacht voor de kinderen'. Quality time, heet dat. Een niet volledige overgave aan één bepaalde handelingslogica bevordert het schakelingsproces. De individu wordt in staat geacht zelf keuzen te maken, die niet zijn voorgeschreven door één domein, maar die strategisch zijn en zelf verantwoordelijk. Individuen zijn daarom

veroordeeld om steeds alert te zijn en gedomd tot activiteit. Wie niet alert is, valt buiten de boot.

De verknoping tussen dynamische domeinsystemen met hun eigen logica en tijdsordening enerzijds en de alerte, verantwoordelijke individuen anderzijds is moeilijk te ontwarren. Zoals de Britse socioloog Anthony Giddens eerder in 1984 poneerde met zijn structuratietheorie, wordt het individu gestuurd door de sociale structuur en wordt tegelijkertijd de sociale structuur geschapen door het handelen van alle individuele personen. Zich onttrekken aan de alertheid en verantwoordelijkheid betekent vaak een nieuw probleem: niet meedoen geeft een gevoel van onmacht, stress, en bedreigt het eigen voorbestaan. Onthaasten lijkt in die zin eerder een mythe, die niet recht doet aan de realiteit. Ook flexibilisering van de arbeidstijd creëert een nieuw probleem van afstemming op de tijdstructuur van anderen. Het dwingende samenspel van domeinen, logica en tijdsindeling biedt bovendien een verleidelijke mogelijkheid om ambities te ontwikkelen en na te jagen. Ambities liggen logischerwijze in het verlengde van verantwoordelijke en alerte individuen. De bewustheid van risico's van falen in een context, die niet meer door veilige tradities en sociale verhoudingen is afgedekt, leidt eerder tot meer inzet dan tot onthaasting.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau hanteert in dit verband bij tijdbestedingsstudies het begrip 'taakcombineerder' om aan te geven hoe mensen al combinerend hun pad door tijd en ruimte aan het zoeken zijn. Tussen 1975 en 1995 is het aantal taakcombineerders bij mannen van 18-65 jaar gestegen van 48% naar 65% en bij vrouwen van 34% naar 52%.

Mensen dienen weliswaar in staat te zijn om goed te schakelen tussen de verschillende rollen die ze in de samenleving moeten vervullen en domeinen zoals eerder aangeduid, maar ze proberen uiteraard wel daarin een balans te vinden. In het bestaan

moet een zekere stabiliteit in stand worden gehouden, omdat de omgeving alles behalve consistent en stabiel is. Daarom zijn de meeste mensen geneigd tot compartimentalisering, dat wil zeggen tijdelijk de aandacht richten op specifieke situaties en andere zaken volstrekt negeren ('weg wezen'). Als ons dat niet lukt, vallen we ten prooi aan overspannenheid. Dus af en toe even 'alles op z'n tijd'.

Wat is in dit verband dan eigens de tijd voor nemen en onthaasten? Onthaasten en vertragen zijn in wezen niet steeds willen beantwoorden aan de logica van de tijdsindeling en schakeling. Vaak gaat het vooral om de wens om even niet als een gek te hoeven schakelen tussen processen met verschillende snelheden. Men hoeft dan de agenda niet op anderen af te stemmen. Men wordt dan niet van afspraak naar afspraak gejaagd. Traagheid in deze zin is eigenlijk overzichtelijkheid en controle over de tijd. Ze schept de gelegenheid tot meer ruimte voor innerlijke tijd-beleving, al schiet men daar op den duur weinig mee op als men er tegelijkertijd niet in slaagt de externe klokken beter op elkaar af te stemmen.

Tijd in de netwerksamenleving

Castells, een in Amerika werkzame en spraakmakende Spaanse socioloog, heeft belangwekkende boeken geschreven, die voor de ruimtelijke organisatie en vooral de globalisering sterke inzichten opleverden, zoals zijn trilogie 'The Information Age: Economy, Society and Culture' uit 1997. Zijn visie op de relatie tussen netwerksamenleving en tijd-ruimte werpt een nog helderder licht op wat er nu werkelijk aan de hand is (Castells, 1996). De netwerksamenleving wordt door Castells voorgesteld als een nieuwe vorm van sociale interdependentie, die zich onttrekt aan de politiek-administratieve grenzen van de moderne natiestaten en die wordt ondersteund door een geavanceerde computertechnologie. Castells betoogt dat er in de uitwisseling tussen verschillende domeinen en tijdssystemen een nieuw concept van tijd is ontstaan. Hij noemt dat 'tijdloze tijd', tijd ontdaan van een vastliggende (volg)orde. Deze tijd heeft overigens niet betrekking op alle processen, sociale groepen of gebieden in de wereld.

De tijdloze tijd figureert als de dominante vorm van tijd in de netwerksamenleving. Geld en informatie (bv. email) snellen over de hele wereld in een mum van tijd. De snelle vliegverbindingen brengen ons in een tijd over de wereld, waar men vroeger maanden voor nodig had.

De netwerksamenleving wordt ook gekenmerkt door een afbraak van het ritme (rhythmicity). De reden daarvoor is dat mensen meer en meer in staat zijn om te controleren wanneer ze kinderen krijgen (in Italië is een arts die grootmoeders nog laat baren) en bovendien wordt het tijdstip van ouder worden en doodgaan steeds meer verschoven. De levenscyclus wordt dus als het ware opnieuw gedefinieerd. Het verlaten van de arbeidsmarkt betekent niet langer de afsluitende fase van het leven. Inmiddels beslaat deze periode van niet meer werkzaam zijn voor velen al meer dan eenderde van het totale leven.

Het nieuwe communicatie- en interdependenciesysteem vormt tijd en ruimte radicaal om. Locale gemeenschappen worden uit hun culturele, historische en geografische inbedding gerukt en gereïntegreerd in functionele netwerken. Tijd wordt eenvoudig gemanipuleerd in het nieuwe communicatiesysteem, omdat verleden, heden en toekomst naar believen kunnen verwisselen. In feite werkt dit als een verstoring van de gebruikelijke tijdsordening. Deze verstoring kan zich voordoen als 'compressie', in de zin van gelijktijdigheid of anders door de introductie van willekeurige discontinuïteit in de volgorde van gebeurtenissen.

Wel moet worden bedacht dat dit niet geldt voor alle tijdservaring. Feitelijk is het zo dat mensen leven in verschillende tijdsvormen. De netwerksamenleving bestaat over centra van geavanceerde samenlevingen, terwijl de periferie, economisch, politiek en cultureel, in traditionele tijden verblijft.

Tijden en ruimten

Een belangrijk probleem is dat van de conflicterende aanspraken van verschillende tijdlogica, en van herkenbare, tegenover tijdloze tijd. De structurele maatschappelijke veranderingen creëren versnelling, maar maken vertraging noodzakelijk voor

individuele controle en welbevinden. De vraag is van hoeveel belang de ruimte daarbij is en wat dit betekent voor ontwerp en planningswetenschappen.

Tijd is merkbaar en vaak zichtbaar in ruimte. We ervaren afstand; het overbruggen van die afstand kost tijd. Omdat de maatschappelijke systemen en de gevolgen daarvan voor tijd hun sporen in het rurale en stedelijke landschap achterlaten, hebben deze landschappen een directe invloed op de beleving en dus ook op de beleving van tijd. Globaal gesproken zijn er drie typen landschappen te onderscheiden, met verschillende relaties met tijd:

1. De ruimten waarin de mondiale netwerken en de logica daar van hun neerslag vinden. Dit zijn bijvoorbeeld de grootstedelijke winkelcentra, waaronder de zogeheten 'Shopping Malls', die over de hele wereld een grote mate van gelijkvormigheid vertonen. Maar ook de moderne stations, de luchthavens, de business- en bankcentra, havengebieden, grootschalig gerationaliseerde landbouwgebieden, kortom de locaties, waar allerlei internationale financiële, technologische en kennisstromen samenkomen, ze zijn allemaal niet of nauwelijks verbonden met de wordingsgeschiedenis van de locatie waar ze zich bevinden. De symbolische ruimte van reclame, informatie, esthetische beelden is niet plek-specifiek, maar kan in principe overal worden aangetroffen, of dit nu Singapore is, Frankfurt, Denver of welke stad ter wereld ook en deze landschappen zijn voorbeelden van ruimte waar zich de tijdloze tijd voordoet. Zelfs toeristische attracties kunnen door de universele vormgeving van 'resorts' los van tijd en plaats komen en allemaal op elkaar gaan lijken (zie bv. de foto's van Martin Parr in zijn fotoboek *Small World* uit 1994).

2. De plekken, die een unieke symbolische lading hebben, die het verleden en de sociale wereld, die zich ter plekke heeft gevormd weerspiegelt. Ze zijn wat wordt bedoeld met 'plaats' of 'place'. Verwijzingen naar de eigenheid worden soms kunstmatig in stand gehouden of zelfs geschapen door respectievelijk behoud en reconstructie. De Amsterdamse grachten,

het polderlandschap, het oude vissersdorp, ze representeren bij uitstek: chronologische of standaard tijd.

3. Uitgebreide-ruimten ('spaces of extent'), waarin mensen zich verbonden kunnen voelen met iets dat de traditionele tijd overstijgt en meer essentie bezit dan een verwijzing naar tijdloze tijd, een verwijzing naar universele tijd. De Franse filosoof Bergson sprak in dit verband van 'longue durée'. Verkeren in de natuur geeft mensen het gevoel onderdeel van iets groters te zijn. Natuur heeft een eigen tijds patroon, dat zich goeddeels aan de invloed van mensen onttrekt. Ook toeristische ervaringen, waarbij het verleden, het onbekende en exotische een kernrol spelen, horen hierbij thuis. Ze verwijzen naar de 'tijd van de wereld' als geheel. De grote bezienswaardigheden, de Grand Canyon, de oude tempels, de piramiden, de Masaaï, de ijzige vlakten van de poolgebieden of de eindeloze woestijnen, verbinden mensen aan tijden en ruimten, die ze niet volledig kunnen doorgronden, maar die een hogere werkelijkheid symboliseren.

Deze typen zijn op zichzelf ook weer constructies van wetenschappers. Weinig ruimten zijn in werkelijkheid eenduidig, maar kunnen zelfs kenmerken van elk van de drie vertonen. Elke ruimte is 'gelaagd', in de zin dat gebruik en betekenis voor verschillende individuen en groepen verschillend kan zijn (zie Lengkeek, De wereld in lagen, 2002). In het handelen van mensen krijgt de ruimte een betekenis, die als het ware deze ruimte in een bepaalde vorm doet oplichten. Voor de één is dat anders dan voor de ander. Maar een hecht gevoel van plaats kan niet goed in een tijdloze ruimte gerealiseerd worden. In het kader van de hiervoor gegeven analyse van de beleving van tijd is het van belang dat er voldoende ruimten zijn, die traditionele tijd of meer universele tijd blijven symboliseren.

Naarmate er meer tijdloze-tijd-ruimten ontstaan, wordt de noodzaak van specifieke en universele tijd-ruimten groter. De recente geschiedenis geeft aanleiding voor deze these. Cultureel erfgoed en natuur als tijdsymbolen staan hoger op de maatschappelijke agenda dan ooit.

Agenda voor ontwerpers

Planners, ontwerpers en politici veranderen met hun beslissingen continu de complexe relaties tussen de ruimte, betekenissen en tijdsassociaties. Als we in een tijd leven van versnelling en behoefte hebben aan vertraging, hoe kan het plan of het ontwerp aan beide tegemoet komen? Ten eerste is het nodig om het belang van tijdsbeleving te onderkennen. Ontwerpers kunnen heldere symboliserings van tijd aanbrengen. In de vormgeving geven belijningen, schaal en materialen stijkenmerken (bv. de wereld van glas en beton,) verwijzingen naar de tijd waarin die mode zijn of waren. Een hypermodern ontwerp van een omgeving accentueert aldus net zo zeer de chronologische tijd als een goed geconserveerd monument uit het verleden. Nostalgie overwegingen kunnen helaas leiden tot angst om het heden met kracht in het ontwerp op te nemen.

Ten tweede lijkt het verstandig om bij die symboliserings uit te gaan van de aard van de ruimtelijke context. Een shopping mall moet niet midden in de natuur, maar in een stedelijk knooppunt liggen. Er is niets tegen een tijdloze tijd-ruimte, maar deze moet niet een besef van chronologische tijd verdringen op plekken, waar mensen juist in een situatie verkeren, waar een tijdworteling en identiteit vereist is. Sommige groepen wonen graag in een tijdloze tijd-ruimte, zoals jongere starters op de arbeidsmarkt of studenten, wanneer ze zelf in een dynamische en tijdelijk ongewortelde fase verkeren. Maar niet wanneer gezinnen zich ergens op vastere basis vestigen.

Ten derde is het noodzakelijk bij beleid, planning en ontwerp rekening te houden met de betekenis van bijvoorbeeld chronologische tijd-ruimte, zoals die van cultureel erfgoed, wanneer de dynamiek en expansie van tijdloze-tijd-ruimte de historiciteit en dus de vertraging blijkt weg te drukken. Nieuwbuurwijken verwijzen vaak geheel niet naar wat op dezelfde plek ooit geweest is. Een zandlaag zorgt bij het bouwrijp maken voor uitwissen van de tijd. Ook universele tijd-ruimten van ecologische paradisijs kunnen de behoefte van mensen aan eigenheid van een plek dreigen te verdringen. Eigen natuur voor de directe omgeving blijkt nog altijd een be-

langrijk aanknopingspunt voor identiteit, net zo zeer als eigen geschiedenis van een sociale gemeenschap. Deze elementen mogen niet verwaarloosd worden onder druk van het belang van de alles-overstijgende ecologie of het universele historisch besef zoals dat door de wetenschap en experts wordt nagestreefd.

Ten vierde kunnen deze drie overwegingen soms op een uitgekende wijze worden gekoppeld, zonder dat ze elkaar in de weg zitten of verdringen. Dat is een kwestie van zodanig zoneren en vermengen dat de omgeving inderdaad door verschillende categorieën gebruikers de betekenis kan hebben van een 'wereld in lagen', waarbij de lagen niet hinderlijk met elkaar interfereren. Soms draagt het inbreiden van hypermoderne bouw in een historisch stadcentrum bij aan het besef van vroeger en heden. Of voegt een ruig natuurareaal rust toe aan een tijd-loos uitwisselingspunt van verkeer en communicatie.

Ontwerpen is iets veranderen en betekent ingrijpen in tijd en ruimte. Men kan daarbij rekening houden met de verschillende betekenissen van tijd in de ruimtelijke verschijningsvormen, zoals ik hierboven heb aangegeven. Het lijkt erop dat onze menselijke maatschappij daarom vraagt. Hoe men dat vormgeeft, plaats geeft, mengt of zoneert zal weer een eigen tijdsbeeld opleveren, dat later wellicht herkend kan worden. 'Weet je nog wel oudje, toen ze nog met drie tijdsbeelden in de ruimtelijke omgeving werkten?'

Summary

Our community becomes more complicated and changes happen faster and faster. Due to this, people become stressed. It also seems that it's harder to orientate ourselves in the spatial environment, which is also influenced by quick changes. The article tells us how we should use the past nowadays to become balanced in our time-space. In a design there should be payed notice to the meaning of time in the space.